

Западно-америчка епархија Српске православне цркве,
Лос Анђелес, САД

УДК 821.161.1.09 Достојевски Ф. М.
27-1

ЗАШТО НАМ ЈЕ ДАНАС ПОТРЕБАН ДОСТОЈЕВСКИ

Идуће године свет ће славити двестагодишњицу рођења Фјодора Михаиловича Достојевског (рођен 11. новембра 1821. године у Москви, а умро 9. фебруара, 1881. године у Петрограду). Велики јубилеј писца романа и кратких прича чије психолошко проницање у најтамније кутке и процепе људског срца, скупа са његовим непревазиђеним моментима просветљења, није оставило равнодушним ни савременике ни долазеће нараштаје. Славићемо, дакле, јубилеј писца који је ствари називао правим именом без претензија да буде судија, и који не престаје да пред нас износи загонетке, пуштајући нас да их сами решимо. Порукама попут ових: „живот се гуши кад нема сврхе”, „нема среће у лагодности; срећа се рађа из невоље”, „лепота ће спасити свет” или „истина без љубави је лаж”, Достојевски је у све нараштаје утиснуо неизбрисиви духовни отисак као један важан подсетник. Подсетник да ћемо се, као у дубини крхка створења, у свету који тражи сензације, увек сударати са својим ограничењима и да нам је потребна помоћ одозго.

Но, како ћемо славити јубилеј Достојевског? Једном свечаном академијом? Објављивањем зборника са научног скупа? Или би можда више приличило да великом Русу и Европљанину, у коме се сусрећу Исток и Запад, омогућимо да његови јунаци изнова проговоре са страница његових књига, али и са нових сликарских платана, са позоришних дасака, оних у Петрограду, Цириху, Нанђингу, Њујорку? Желим да овај текст буде скромно али благовремено увођење у јубиларну годину приправљајући нам пут за ново и неодложно читање великог руског писца.

Андре Жид је написао да су књиге овог Руса „најустрептелији живот за који знам”. Перо Достојевског, оштро али сасећајно, меланхолично и љупко, насушна је потреба нашег

доба, које се лакомо приклања идеји (које се овај велики светски писац гнушао) да нас наука може све спасити и да захваљујући технологији можемо чак постати и савршени. Ноа Јувал Харари је у *Homo Deus*-у (2015) упозорио шта се може десити ако човек удружи алгоритамско кодирање са вештачком интелигенцијом и генетским инжењерингом. Но, јунак из подземља је још 1864. године упозоравао да ако се човекови поступци буду могли прорачунати и саставити у логаритамске таблице, тада ће се живот свести на извлачење квадратног корена, те на свету не би било доживљаја. У Записима из мртвог дома светли утешна реч: „Никаквим оковима и жигосањем нећеш натерати човека да заборави да је човек”. Достојевски нас води ка хуманијој истини коју су истицали велики мудраци: слобода је најскупоценији дар, а живот јесте, и увек ће бити, у знаку страдања. Својим великим књижевним делима Фјодор упућује на покајање и искупљење као предуслов за васпостављање боголикости.

Семе јеванђелских плодова

Управо у Достојевском је проклијало семе светоотачког богословља које је из Византије посејано у великој руској земљи. Наиме, одавно је примећено да је током векова ово семе дало тако велике плодове да се њима хранила не само руска душа него и савремени човек уопште. Израставши из крила Руске Цркве, Достојевски је својим антиромантичарским духом то семе учинио универзалном, свечовечанском храном.

А шта тачно носи у себи то семе? Наведимо само неке од тема које је обрађивао Достојевски: људско срце као попрште слободе, љубав према земљи, патња, покајање, инквизиторски синдром потчињавања савести човеку, лепота, атеизам, Европа, пакао као досада, пустош и бесмисао бића, Христос као један од нас, „живи живот”, богоискатељство, човек у светлу сусрета са долазећим Господом, објективна истина, љубав пре логике, „мали људи”, самост, словенска душа, хуманост, светитељи и грешници, оптички старци, теодицеја, оваплоћење, трагедија зла, сумња, страсти, кушање, неосуђивање, незлобивост (кротост), као и многе друге. Као што се да приметити већ на први поглед, Достојевски даје један лични коментар на свете Оце. Од мене бољи познаваоци филокалијског предања истичу да је словенски превод Филокалије за последицу имао појаву врло динамичног покрета у руским интелектуалним круговима. Управо ће ово дати један разгранати покрет, назван „филокалијска обнова”, зачет у провинцијском манастиру Оптини, одакле ће се извршити утицај на прву групу тамошњих „словенофила”

интелектуалаца, а потом и на велике руске писце и интелектуалце, као што су Толстој, Соловјев и посебно Достојевски (довољно је погледати поглавље „Старци” у Браћи Карамазовима).

Овај велики европски писац извршио је најдубљи утицај на књижевни модернизам, егзистенцијализам и многе философе (зар није Ниче признао да је Достојевски једини мислилац од кога је он нешто научио?), разне школе психологије, као и на теологију и књижевну критику. О њега се отимају сви. Без патетике у речима, он више говори о личностима које пате, него о њиховим осећањима. За Достојевског разумност и хармонија нису врхунски циљеви људског живота. Јунак из подземља ово јасно истиче: „Где су ти паметњаковићи изнашли да човекова воља првенствено треба да буде нормална и врла? Зашто су замислили да човеку треба воља усмерена на разум и његову властиту корист? Све што је њему потребно јесте независна воља, шта год да га она кошта, где год да га она одведе...” (Писма из подземља).

Слобода као бунт

Слобода у односу на суви рационализам, омогућила је Достојевском (који је посматрањем људи на робији ревидирао своја ранија, просветитељска схватања), да истакне неколико хришћанских тема. На првом месту, он је посебно констатовао човекову чежњу за патњом: „Ја сам сигуран да човек неће одбацити истинску патњу, чак и ако му донесе пропаст и хаос”. По њему, „патња је један и једини извор истинитог знања; тегобе су главни покретач самоостварења”. Овде није реч о апотеози мизерије или оправдању садизма (премда код писца има љубави која воли да мучи друге). У Мртвом дому нема никакве аполигије патње, него аутор само пледира да је боље бити жртва него целат: „у свету где је све унакажено, упрљано, жртви не остаје друго него да страдање прогласи за врлину, за морално преимућство над тиранима”, приметио је Милосав Бабовић. Ипак, јунаци нису спокојни и не мире се са судбином, нити са тиранима (у роману *Понижени и увређени*). Према томе, ради се више о сагледању слободе као патње и *vice versa* (а Достојевски је разматра у скоро свим својим делима). Митрополит Јован Зизјулас је уочио да такав приступ открива тајну људске слободе у виду способности да у потпуности прихвати своју неспособност. Такве личности могу да своју слабост преокрену у силу, и да своју моћ остваре у немоћи. Ипак, изван христологије, свако заговарање ове теме води у нихилизам. Међутим, Достојевски је гласник јеванђелске поруке. Као што је Христос

умро и васкрсао, тако и човек до истинског живота долази кроз умирање.

Управо овде библијска тема семена улази у игру. Када семе жита паднувши у земљу умре, и тек кад се распадне, из њега избија нова клица и васкрсава као жито (уп. Јн 12,24). Ове Христове речи Достојевски је ставио као епиграф свом највећем делу *Браћа Карамазови*. Владика Атанасије (Јевтић) кључ за тумачење Достојевског налази у спремности његових јунака да умру. „Треба да умру, макар и достигли било каква савршенства или било какве неуспехе, катастрофе, крахове свеједно. Ако прихвате да умру и да се затим из умрлог роди нови живот, тада ће од њих бити нешто. Чак и ако не могу то да остваре, довољно је макар да то прихвате као истину, и у њима већ почиње да се зачиње нови живот”. Управо због тога што је имао тежак живот (нашавши се осуђен пред водом за стрељање, потом одлежавши робију итд.), Достојевски је ову идеју библијског семена, коју је разумео можда боље неко ико други, успео да представи као незаобилазну тему истинског живота.

У средишту мисли Достојевског налази се једна, назовимо је егзистенцијална христологија, коју су Руси традиционално неговали. Добровољно смирење (кеносис) води до крста као емпиријског начина спасења. И управо као што је Достојевски веровао да се патњом човек очишћује, тако исто је и свети Силуан Атонски исковао поруку за своје време: „Држи ум свој у аду и не очајавај”.

Апетит за животом

Следећа велика тема је пишчева заљубљеност у живот, што прераста у „најустрепталији живот” (Жид). У дијалогу Аљоше и Ивана Карамазова открива се сва духовна луцидност великог писца: „Страшно ми је драго да имаш такав апетит према животу”, узвикнуо је Аљоша. „Увек сам мислио да, пре било чега другог, људи треба да науче да воле живот у овом свету”. – „Да воле живот више него смисао живота?” – „Да, управо тако. Тако треба да буде; љубав треба да буде пре логике, баш као што си рекао. Само тада ће човек моћи да разуме смисао живота” (Браћа Карамазови V, III). Пошто је у тамници осетио човекову страсну везаност за живот, Достојевски је касније кроз цео живот био весник жизнерадостности.

Насупрот природној религиозности, Достојевски износи веру Цркве као смелост слободе насупрот „слабости срца”. Управо је религијски триптих – чудо, мистерија и ауторитет – оно што, по њему, човека лишава слободе. То су три

утврђене праксе институционално организоване религије, па је на њих Достојевски указао као на факторе, по речима Јанараса, „добровољног човековог одустајања од сопствене слободе, њене издаје острашћеношћу и беспоговорним покоравањем”. У концепцији човека „слабог срца” или религијског пијетизма, Достојевски с правом прогнозира: „Дај му слободу, он ће се сам свезати и вратити”. Зар то не примећујемо и данас у друштвеним и црквеним круговима? Стога се укупан опус нашег писца сумира у настојању да васпостави Христа Цркве на место Христа којег фалсификује религијска и институционална крутост. Порука коју Достојевски упућује свима, укључујући и црквене вође, гласи: „Милосрђе је најважнији закон постојања за цело човечанство”.

Због тога код нашег филозофа из подземља етички идеали не осигуравају пут ка истини. За њега је човек који бежи од отвореног суочавања са претњом небића ближи безверју него онај који нема на шта да се ослони, осим на слободу. Христос нема другог адута у сцени када се суочава са Великим инквизитором. Етика нуди одређену сигурност, а то је оно што је Христос одбацивао као фарисејство.

Даром прозрења у сферу подсвести, Достојевски је схватио колико су људи недоследна бића. Његов човек из подземља вређа своје слушаоце, па се извињава, критикује себе, а онда постаје нападан, да би онда опет посустао. И тако у круг. Повлачи тепих испод својих ногу; схвата да је ухваћен у крлетку свога карактера. Признаје и објављује: пакао – то сам ја. Овај човек је могућ – забаван, смешан, ружан – само на страницама књиге, али нико га не би задржао у свом дому дуже од пола сата. Међутим, далеко пре Сартра и потресније од Дантеа, Достојевски је пакао описао у сличној перспективи, али и још тачније: „Пакао, то је мучење (услед нељубави“. За разлику од Сартрове, ова дефиниција пакла не преноси узрок мучења на друге, него на мене самог, „на моју неспособност да се односим, моју заточеност у егоцентричној аутономији моје индивидуалности, моје ’слободе’”, приметио је луцидни Јанарас.

Етички недетерминизам

Када је говорио да „волети човека значи видети га као што га је Господ замислио да буде”, Достојевски је, чини се, есхатолошка очекивања поставио као мерило историјског постојања. Не улепшавајући конфликтну слику негостољубивог света пред собом, Достојевски компонује велику симфонију живог живота у којој се парафонија, какофонија и хармонија смењују, штавише, сапостоје истовремено, дајући нам

једну комплексну али уверљиву антропологију. Недетерминисаност добра и зла, људска подложност пороку, душевне девијације јунака, кретање по амплитуди високих усхода и дубоких падова, све је то његов свет. Екстаза потраге за суштом истином садржи и поготке и промашаје, лепо и ружно се сусрећу не као естетске категорије него као лице и наличје човекове личности, као *fleurs du mal* (цвеће зла). Када, приповедајући, изокреће координате реалности (у једној причи, снег пада хоризонтално), Достојевски читаоца изводи из смртне рутине. Монотонија влада код паклених ковача боље будућности (Верховенски, Ставрогин), док љубитељи живота чак и у палом стању, са приметним осцилацијама, одају резонанце наде; напослетку они шаљу вибрације са универзалним фреквенцијама те зато само такви доживљавају благодатни крешчендо услед чина преумљења и покајања. Достојевског је још као младог привукао старац Тихон Задонски, умировљени епископ, који је постао образац свих његових старца, управо зато што је Тихон био проповедник покајања, иако су о њему самом чак и у манастиру поједини гајили неповерење, осуђујући га због немарног живота, па чак и због јереси.

Ипак, иако дубок психолог, Достојевски не процењује духовни препород човека у Богу само људским критеријумима, нити пак пружа документарну оверу таквог процеса. Оно што он чини јесте да нам помаже да увидимо колико смо упали у замку самообмане да се не осмељујемо да започнемо борбу против укорене порочности. Кад год остваримо неки морални успех, таштина нам се до те мере удвара да помислимо да је у њој наше истинско ја. Међутим, Аљоша ће своје лукавом брату рећи: „Ми смо на истој лествици. Ја сам на најдоњем степенику а ти си на вишем, можда тринаестом”. Искрени богоискатељ тако верује и не поводи са за друштвеним или црквеним моделима на основу којих човек жели да се преузносе над другима. Човек Достојевског живи у телу и не скрива пулсацију живог човека у себи, те тако одбија потребу друштва да у њему препозна „савршеног” и „безгрешног” вођу који задовољава стандарде моралности за масе.

Прочишћавање љубави

Ипак, не занемарујући гениј Достојевског, владика Атанасије (чија књига о Достојевском ускоро излази из штампе) уочио је и неке његове слабости: „Код Достојевског, нажалост, имамо таквих примера патолошке љубави, љубави која воли мало да мучи. Достојевски је сам био томе, лично мислим, склон”. На питање зашто је то тако, Атанасије одговара:

„Зато што очигледно то није била пречишћена љубав, није била у свему крсна љубав. Достојевски је био дубок човек, али Достојевски није живео једним животом једног светитеља, једног подвижника”. Достојевском, ипак, није недостајало искренности, па Атанасије каже: „Он је знао шта је зло, шта је грех, шта је страст, али је требало и подвига, није било довољно само знати, већ остварити то у животу. И зато можда осећа да нечиста љубав је у ствари извор онда муке и да мучи. Зато је љубав подвиг, зато је љубав крст”. Флоровски је уочио да је сложеност народне руске душе проузрокована двама слабостима: крајња попустљивост и претерана осетљивост. Стога је записао да „руска душа има опасну тенденцију, издајничку склоност ка тим трансформацијама или оним културним метемпсихозама о којима је Достојевски говорио у свом говору о Пушкину”.

Име Достојевског је постало синоним за психолошку дубину. У поређењу са дубином и контрадикторношћу његових јунака поједине касније изнете систематске психолошке теорије изгледају као површно поређење. Многи теоретичари (највише Фројд) покушали су да Достојевског прикажу као свог претходника. Свестан релативитета категорија морала у људском животу, овај руски писац је први показао да између физичког и психичког у контексту људске различитости границе нису тако јасне ни круте. Осећај за зло, љубав према слободи учинили су Достојевског посебно релевантним за век великих ратова, масовних убистава и тоталитаризма. Најмање два модерна литерарна жанра (Замјатинов *Ми*, Хакслијев *Врли нови свет* и Орвелова *1984*) ослањају се на његове списе. Његове идеје и формална умећа извршиле су дубок утицај на Ничеа, Жида, Камија, Сартра, Малроа, Михаила Булгакова и многе друге.

Достојевски није пленио само вишеслојном структуром романа; Горки је био спреман да призна да, такође, „по снази и пластичности слике, са талентом Достојевског се може упоредити само Шекспиров”. Зато је он и руски и западни писац, па тиме и свечовечански: незабораван и преображајан. Како каже Василије Гондикакис (који је научио руски само да би Фјодора читао у оригиналу), „ако тражиш оно што је часно, не можеш да читаш Достојевског и да останеш исти. Не можеш да га читаш, да примиш његову поруку, па да је заборавиш. Он постаје твој, ти постајеш његов. Збратимили сте се у простору дубоком, узвишеном, широком, у простору који припада свима и сви стају у њега”.

Ако се вратимо на савремену проблематику Хараријевог човеко-бога (*homo deus*), верујемо да ће нам јунаци Достојевског пружити неопходну наду: пошто је Раскољников крајње

рационално одмерио све предвидљиве разлоге за нехумано дело, наједном су га спопала неслућена осећања и нерешива питања. Управо ова непредвидљивост живота остаје тајна коју ниједна технологија неће моћи да uklони будући да се човек креће и у оним сферама које су са оне стране алгоритма. Романи Достојевског служе као формула антиномичности живота и они нас могу разбудити у епохи трансхумане технологије. Надамо се да ће то учинити док је времена да бисмо и данас имали јунаке достојне једног Достојевског.